
<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.094>

УДК: 811.161.2'272:323.1(47)

І.Є. Ренчка

Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ

МОВНЕ ПИТАННЯ В МЕМУАРНІЙ ТА ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ М. РУДЕНКА

У статті розглянуто мемуарну та художню творчість українського письменника, поета, філософа та безпосереднього учасника й організатора правозахисного руху в Україні М. Руденка з погляду порушення в ній актуальних мовних проблем. З'ясовано, що у своїх творах письменник велику увагу приділяв висвітленню процесів русифікації та денаціоналізації в Україні впродовж 1930 — 1980 рр., розкриттю становища української мови та пошуку шляхів її захисту і збереження, критиці національної і мовної політики СРСР.

Ключові слова: українська мова, русифікація, мовна політика СРСР, мовна ситуація, мовне питання, правозахисний рух, Микола Руденко, Українська Гельсінська група.

Питання захисту та збереження української мови було одним із визначальних у спрямуванні ініціатив та активності української творчої й наукової інтелігенції — діячів правозахисного та національно-визвольного руху 1960 — 1980 рр. У цей період під прикриттям гасел про «інтернаціоналізацію», «дружбу народів» та «вільний розвиток і розквіт національних мов та культур» посилюються процеси русифікації України, що спричиняє звуження сфер вживання української мови й дискримінацію українства.

Закріпленню домінантного становища російської мови в освіті, культурі та інших сферах суспільного життя СРСР сприяло проголошення на найвищому державному рівні тез про особливий статус російської мови як мови міжнародного спілкування і «другої рідної» для неросійських народів Радянського Союзу [26: 80], її провідну роль у створенні спільного лексичного фонду мов народів союзних республік [8], в інтернаціоналізації суспільства і постанові «нової історичної спільноти людей» — радянського народу

© І.Є. РЕНЧКА, 2019

[4; 22: 9]. Формувалася радянська ідентичність, що за своїми мовними та культурними характеристиками була російською. Нові шляхи для русифікації відкрила реформа освіти, проведена 1958 р., яка давала змогу батькам «вільно» обирати мову навчання своїм дітям: навчальний процес у вишах України вівся переважно російською мовою [12: 320], тож батьки змушені були віддавати перевагу саме російській мові, оскільки це могло забезпечити їхнім дітям у майбутньому вступ до вищого навчального закладу та кар'єрне зростання. Законодавчо право добровільного вибору мови навчання було закріплено в 1959 р. статтею 9 Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Це значно послабило позиції української мови в республіці. Крім освітньої галузі, російська мова стає панівною на радіо, в кіноіндустрії й театрі, у книговидавничій справі, армії, на підприємствах та в установах [1].

Така ситуація активізує в середовищі української інтелігенції рух на протидію русифікаторським тенденціям за врятування й відродження рідної мови, що виявлявся в різних формах інтелектуального опору: написанні публіцистичних, поетичних та прозових творів, листів до владних органів, виступах на зібраннях та конференціях. У 1976 р. було створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Її учасники ставили собі за мету захист прав людини і прав українського народу; перед усім світом у своїх програмних документах («Декларація принципів» та «Меморандум» ч. 1 і ч. 2) вони схарактеризували політичне і правове становище України як колоніальне та назвали компартійним геноцидом репресії проти українців, української мови і культури. Організатором і керівником УГГ став український письменник Микола Руденко, який, за словами Є. Сверстюка, «виніс приховані українські проблеми на міжнародний форум» [23: 14]. У своїй творчості та громадській діяльності М. Руденко постає послідовним борцем за Україну, її державну незалежність, захисником прав української мови на вільний розвиток і застосування в різних сферах суспільного життя.

Питання мовної політики та мовної ситуації в Україні вивчали українські мовознавці діаспори С. Караванський, Р. Смаль-Стоцький, В. Чапленко, Ю. Шевельов, після проголошення незалежності України дослідження в цій галузі продовжили Б. Ажнюк, В. Брицин, О. Зарецький, О. Калиновська, В. Кубайчук, Л. Масенко, Г. Мацюк, Г. Мінчак, О. Тараненко, Г. Яворська та ін. Зокрема, становище української мови в підрадянській Україні, методи і заходи, яких вживала комуністична влада для розв'язання національно-мовних питань, а також діяльність творчої інтелігенції, спрямовану на захист української мови, розглядали у своїх працях В. Чапленко («Мовна політика більшовиків на Україні в 1950 — 60-х рр.» [27]) та Л. Масенко («Мова і суспільство. Постколоніальний вимір» [10]). Відома мовознавиця Л. Масенко зазначає: «У рухові опору української інтелігенції 60 — 70-х рр. боротьба за права української мови як основи національного життя становила невід'ємну частину правозахисної

діяльності. Боротьба ця провадилася в обох визначальних для майбутнього української мови напрямках — і проти зовнішньої русифікації, що виявлялась у звуженні суспільних функцій української мови, і проти спланованого режимом втручання у її внутрішньомовний розвиток, за збереження її лексичного багатства і самобутності» [10: 67].

Останніми десятиліттями в українській історичній науці з'являються праці, присвячені національно-визвольному рухові в Україні другої половини ХХ ст. Це дослідження О. Бажана, Т. Батенка, Ю. Данилюка, Ю. Зайцева, Б. Захарова, Г. Касьянова, В. Кіпіані, Ю. Курносова, А. Русначенка та ін. На основі архівних матеріалів автори вивчають та аналізують історію і розвиток опозиційного руху кінця 1950 — початку 1990 рр. Зокрема, А. Русначенко висвітлює діяльність різних дисидентських течій та наголошує на спадкоємності й безперервності руху опору, що відіграв важливу роль у здобутті Україною незалежності [21]. Проблему мови в контексті дослідження українського дисидентського руху, а саме форми боротьби громадськості за розширення сфер уживання української мови в другій половині 50 — першій половині 60-х рр. ХХ ст. розглядає у своїй науковій розвідці О. Бажан. Автор висвітлює зміст виступів української інтелігенції та студентства з мовних питань на сторінках газет та журналів, на радіо і на громадських зібраннях [1]. Дослідники вивчають діяльність і окремих особистостей у загальному русі опору, зокрема такими є праці Т. Батенка, присвячені постатям Б. Гориня та І. Геля [2; 3]. Водночас малодослідженим лишається інтелектуальний внесок окремих представників українського визвольного руху в боротьбі за національні цінності українського народу.

Погляди і діяльність М. Руденка були предметом дослідження О. Бондаренко, О. Бровко [5], П. Григоренка [6], І. Качуровського, Ю. Логвиненко [9], О. Неживого, М. Слабошпицького [24], Л. Талалая, В. Шевчука та ін. Автори переважно зосереджуються на вивченні життєвого шляху і творчості письменника, проблематиці та впливу його праць на літературний і культурний процес доби. Проте творчий доробок митця ще не було належно проаналізовано з погляду порушення в ньому актуальних мовних питань.

Мета статті — висвітлити громадянські та світоглядні позиції письменника, філософа та правозахисника Миколи Руденка щодо проблем української мови в контексті мовної ситуації, яка склалася в Україні впродовж 1930 — 1980 рр., на матеріалах мемуарів «Найбільше диво — життя», роману «Орлова балка» та окремих поетичних творів митця.

У статті використано метод аналітико-синтетичного опрацювання джерел, описовий метод та метод контекстуального аналізу, що дали змогу систематизувати, проаналізувати та проінтерпретувати дібраний матеріал й узагальнити результати дослідження.

Мовні питання М. Руденко неодноразово порушує у своїй мемуарній та художній творчості. Його ставлення до української мови завжди було особливим, по-синівськи шанобливим: крізь усе життя, в умовах

тотального панування російської мови письменник проніс щирю повагу й любов до рідної мови: «Мені потрібна була мова українська — вона стояла в моїй уяві десь поруч матері, і я, персоніфікуючи її, мимоволі надавав мові материнських рис» [16: 125]. Мотив ставлення до рідної мови, як до матері, звучить і в художній творчості митця — у романі «Орлова балка» герой, говорячи про долю української мови, про її загрозливе становище, переконаний, що не можна про це забувати, ставати байдужим: «Це ж однаково, що до рідної матері збайдужіти» [17: 238].

Письменник народився в шахтарському краї, на Луганщині — в «найсхіднішій частині України» [19], де й провів своє дитинство. Його життя — це шлях до найвищих радянських чиновницьких вершин — член КПРС, політрук у роки війни, успішний письменник, відповідальний редактор журналу «Дніпро», секретар парткому Київської організації Спілки письменників України — і карколомна зміна цього шляху до критики основ радянської системи та безпосередньої участі у правозахисному русі.

Микола Руденко віддасть партійній роботі понад 30 років свого життя, буде, як він сам себе пізніше назве, «вірним сталіністом», «праведником компартії», щиро віритиме в комуністичні гасла. Через багато десятиліть він напише: «Сьогодні для мене це очевидно: в моїй особі тодішній пропаганді вдалося витворити так звану нову людину за сталінськими рецептами. Ця людина дуже пишалася тим, що з неї починається комуністична ера» [16: 286]. Розмірковуючи над тим, як вдалося системі перетворити кілька поколінь на фанатиків марксизму-ленінізму (не беручи до уваги пристосуванців системи), М. Руденко дійде висновку, що партійна ідеологія зовні була доволі привабливою та гуманною, на її озброєнні були всі демократичні поняття та гасла — «саме тому комуністичний тоталітаризм проіснував набагато довше від фашистського» [16: 149], а люди жили у великій вірі у правильність та несхибність комуністичного шляху.

З кінця 1950 рр. та в 1960 письменник переживає докорінні зміни у власному світогляді — його свідомість поступово звільняється від тяжіння компартійних ідеалів. Він переглядає основні положення класиків марксизму, визнає їх помилковими та займає критичну позицію до влади з важливих державних питань у різних сферах життя суспільства. Однак перші сумніви, які переросли в усвідомлення того, що вся радянська система побудована на подвійній моралі та лицемірстві, з'явилися в Миколи Руденка ще під час війни, і пов'язані вони були з питанням про мову. Як інструктору пропаганди йому часто доводилося виступати з доповідями та промовами, й на одній із політінформацій він зачитав лист академіка Богомольця, надрукований у газеті «Правда» українською мовою. Зачитав в оригіналі, що стало причиною незадоволення вищого керівництва. Наступного дня відбулася така його розмова з начальником політвідділу: «Вам належить знати, що партійна робота у військах має провадитися мовою великого російського народу. Політпрацівникам належить нести геніальні ідеї Сталіна, а не бандерівський декалог. <...> Затямте, ми кладемо свої голови задля того, щоб у всьому світі запанувала

російська мова. А тепер ідіть”. Мені раптом потемніло в очах, а рука мимоволі потягнулася до кобури пістолета, не знаю, чи помітив це полковник, але він також отетерів. “Заспокойтеся, ради Бога. Ви ж розумієте, що я міг з вами про це й не говорити. Вам ясно?” Так, мені було ясно: кожен, хто шанує українську мову, є потенційний буржуазний націоналіст, або навіть чинний. <...> Повертався до Пижовського лісу зовсім іншою людиною, ніж виїхав із нього. Тепер я знав, як буйно розрослося українське коріння в моїй душі» [16: 196 — 197]. Уперше М. Руденко побачив невідповідність пропаганди, того, що лунало про «дружбу, братерство» та «рівноправність» народів і їхніх мов у СРСР, реаліям життя. Це були перші паростки прозріння.

У 1957 р. М. Руденко виступає на Пленумі правління Спілки письменників України, де висловлює протест проти практики русифікації в Українській РСР: «Тривалий час ми націлювали наші літературні гармати проти українського націоналізму, а від спроб русифікувати українську інтелігенцію, русифікувати політику й культурне життя на Україні відмахувалися пухнастим віялом. І чого ж ми досягли? Ми досягли того, що політичне й культурне життя в Україні вже значною мірою зрусифіковані. І процес цей триває» [18: 359]. Цей виступ та лист М. Хрущову 1960 р. були сприйняті як антидержавні акти, внаслідок чого письменник потрапляє до списку політично неблагонадійних.

До теми русифікації й мовної та духовної асиміляції українців письменник повертається упродовж усієї своєї розповіді в мемуарах «Найбільше диво — життя». Згадуючи про своє шкільне дитинство, він наголошує: «...наша школа була українська. Та й не тільки наша: в ті часи (**перша половина тридцятих років**) на весь Донбас налічувалося з десяток російських шкіл, не більше. А може, й менше. Діти росіян, що прибували на донецькі шахти, приходили до українських шкіл і вельми швидко оволодівали українською мовою. Нікому не спадало на думку, що в цій справі колись мають відбутися докорінні зміни: адже ж ми живемо в Україні, що ж тут має мінятися?» [16: 73] (напівжирний курсив наш — *І. Р.*). Отже, не завжди Донбас був російськомовний. Це здавна був український край — більшість його населення, починаючи з XVI ст., становили українці [13]. І. Дзюба в праці «Донецька рана України» зазначає: «Донеччину справді русифікують не одне десятиліття, але вбити її українські корені, замулити її українські джерела не вдалося. ...життя українського слова на Донеччині ніколи не припинялося», це слово, «жеврючи то там, то там, нагадувало багатьом, хто вони, і наvertsало до України всупереч усім заурманюючим обставинам» [7: 16].

У часи, про які згадує в книзі спогадів М. Руденко, ще діяли наслідки українізації, за якої відбувався перехід на українську мову освіти, книговидання, преси, театрів тощо. Проте цей період був недовготривалим, і вже в другій половині 1930 рр. регіон починає зазнавати потужного асиміляційного впливу шляхом, зокрема, етнографічної зміни населення, коли в спустошені після Голодомору села масово заселяли вихідців із Росії та Білорусі [14].

Мовну ситуацію другої половини 1930 рр. — періоду розгрому української мови та культури, що супроводжувався жорстокими політичними репресіями [28: 31] — характеризує інший спогад М. Руденка. В одному класі з ним навчався син секретаря райкому, який, на відміну від більшості інших дітей, розмовляв у побуті та з друзями російською мовою. Його мати попросила Миколу допомогти синові з українською, щоб він міг вступити до Київського університету (вступні іспити з української до вишів було відмінено пізніше — з 1954 р.). Юнак зауважує, що мати однокласника теж російськомовна: російська мова ставала панівною, престижною, й перехід на російську мову спілкування відбувався передусім у середовищі партійної номенклатури. «Сама вона говорила правильною російською. Райкомівці також виголошували свої промови на «общепомнятном языке», хоч на заводах і шахтах переважна більшість робітників розмовляла українською мовою. Русифікація почалася відразу ж після самогубства Скрипника» [16: 168]. Формувався стереотип про українську мову як селянську, меншовартісну, непотрібну. Однокласник цинічно заявляє Миколі: «На кой ляд мне этот хохлацкий язык? Извини, конечно, но это такая тягомотина». Згадуючи цей випадок, письменник уводить у текст розповіді такий коментар щодо лайливих слів в українській мові: «Щоправда, він висловився крутіше. Від наших сільських людей я матюків не чув — матюки приходили з півночі, разом з російською мовою» [16: 169].

У 1949 р. першим секретарем ЦК КПУ призначено Л. Мельникова. М. Руденко характеризує цю людину саме з мовного погляду: «Мельников зовсім не знав української мови, нічого не тямив у літературі та й узагалі був малокультурною людиною. Але саме такий перший і потрібен був сталінській Москві для здійснення її національної політики» [16: 255]. В останні роки перед війною та в повоєнний час збільшується кількість російських шкіл, університети переходять на російську мову викладання. Усування української мови з навчального процесу пришвидшилося з 1959 р. — у результаті хрущовської реформи освіти. Письменник гостро критикує новий освітній закон як засіб асиміляції українців: «Звісна річ, якщо у вищій школі адміністративно запровадити російську мову (а це було саме так!), то й у середній батьки почнуть обирати російську — адже ж вони не бажають своїм дітям ускладнень під час вступу до інституту. Є також багато інших причин, що спонукають батьків до цього «вільного» вибору. Всі вони створені штучно й підпорядковані колонізаторській ідеї: якомога швидше асимілювати український народ, зробити його «молодшим братом» російського. А насправді йшлося про те, щоб зробити українців покірними рабами московської держави» [16: 73].

М. Руденко порушує питання й про інший аспект русифікації — уніфікацію лексичного складу української мови за російським зразком. Працюючи над новим романом на початку 1960 рр., він звертається у своїй роботі до словників. Однак у них переважали «вивернуті на московський лад слова — вивернуті заради русифікаторських намірів». Письменник наводить приклад: «...словник під редакцією М. Рильського (мається на

увазі «Русско-украинский словарь» за редакцією М. Калиновича та участю Л. Булаховського і М. Рильського 1948 р. — *І. Р.*) подавав як синоніми слова «ризик» і «риск», хоч друге слово було не синонімом, а відвертим русизмом» [16: 426]. Практику укладання словників за принципом добору подібних до російських слів, калькування, скорочення синонімічних рядів та вилучення з реєстрів питомих українських лексичних одиниць або ж переміщення їх на другу чи третю позиції було започатковано в 1930 рр. У 1937 р. на таких засадах було підготовлено та опубліковано «Російсько-український словник» (укладачі С. Василевський і Є. Рудницький). На думку Ю. Шевельова, словники 1937 і 1948 рр. «не мають жадної вартости, бо складені спеціально для русифікації української мови і не використовують багатства народних говірок і літературної мови, а натомість штучно підганяють українську мову до норм і звичок російської мови» [29: 69].

Мовно-культурна політика за часів Л. Брежнєва характеризується цілеспрямованою посиленою русифікацією всіх сфер життя, що значно обмежило вжиток української мови та призвело до масштабної денаціоналізації українців. Описуючи події кінця 1960 — першої половини 1970 рр., М. Руденко зосереджує свою увагу на методах та наслідках нечуваної за своїми темпами русифікації: «В Україні почала набирати сили неояничарська диктатура В. Щербицького й В. Маланчука. Останній дістав особливі повноваження від самого Суслова — отожд діяв безоглядно, впроваджуючи в практику методи тридцятих років. У ЦК, в обкомах і райкомах запанувала російська мова, а точніше карикатурний суржик, який соромно було слухати. А якщо російська мова стала мовою партії, то й колгоспні голови та бригадири намагалися не відставати від начальства» [16: 462]. М. Руденко пригадує спільну з іншими письменниками (В. Минком, А. Малишком та ін.) поїздку на Харківщину. У редакції однієї з районних газет їх прикро вразило, що там із ними розмовляли російською мовою: «Як же нам гірко було від того, що нас тут зустріли російською мовою! Де-де, а в редакціях газет, які, слава Богу, поки що видавалися мовою українською, письменників мали б зустрічати рідною мовою. Те, що сталося у Валках, було викликом чинованобливых партюкратів» [16: 462].

Наслідки русифікації письменник бачить по всій Україні: «Чернігів нас вразив майже повною відсутністю української мови в назвах вулиць, вивісках та гаслах, написаних білим по червоному» [16: 559]. У Києві в середині 1970 рр. зустріти українськомовного лікаря було справжнім дивом: «...я познайомився з лікарем, який привернув мою увагу тим, що принципово, в усіх випадках життя, розмовляв тільки українською мовою. Хотілося, аби хоч наші правнуки дожили до часів, коли українська мова в устах київського або харківського лікаря не дивуватиме й не привертатиме особливої уваги. На жаль, Олександр Демченко, лікар-травматолог, здавався останнім українцем у столиці — представником зниклого народу» [16: 529].

Антиукраїнська політика, терор проти інакодумців, денаціоналізація мали своїм результатом моральну деградацію значної частини людей, пе-

ретворення їх на прислужників і боягузів. Про загальну байдужість та бездуховність свідчить така згадка М. Руденка: слідчим у його справі був підполковник КДБ Нечепоренко. Вказавши своєму слідчому на неправильне написання його прізвища, — адже воно походить від українського імені Ничипір, — Руденко отримав відповідь, що так був записаний і його батько, і він. Письменник резюмує: «Як бачимо, не сьогодні в Україні почали народжуватися покручі і в духовному сенсі, і навіть за прізвищами. Коли б Іван Іванович Ничипоренко справді хотів виправити оті дві помилки, якими колись «нагородив» його родовід неграмотний писар, він би знайшов, як це зробити — бодай через суд. Але йому це було байдуже: там, де він працював, українська мова майже не вживалася, ніхто не вказував на принизливі помилки. Викривлене прізвище йому не боліло, так само як і розтоптана українська мова» [16: 462].

Але боліла українська мова авторові наведених спогадів. Суд над ним та Олексою Тихим як членами Української Гельсінської групи провадили українською мовою (так, зазначає М. Руденко, було наказано згори). І «якщо слідчий знав її бодай посередньо, то голова на судовому процесі так немилосердно калічив майже кожне українське слово, що вже тільки це для нас із Тихим було тяжкою карою» [16: 462]. Руденка і Тихого, як і інших учасників УГГ, було засуджено до багаторічного ув'язнення в таборах суворого режиму — за те, що вони не боялися висловлювати своїх переконань, «підняли голос проти радянського псевдосоціалізму, за демократію, права людини, права української нації» [7: 2], стали на захист української мови і культури. Олексу Тихого звинуватили, зазначає М. Руденко, лише на тій підставі, що «він прагнув продовжити життя української мови в Донбасі й трагічно переживав її вмирання» [16: 607].

Українська Гельсінська група відстоювала насамперед права нації. З моменту створення групи її члени наголошували, що вона є самостійною організацією, а не філією московської: «Дискусія, власне, й не починалася — відразу ж усі погодилися, що наша група має бути цілком незалежна, без будь-якої підлеглості московській. “Кінцевою метою є самостійна Україна, — сказала Оксана Мешко. — Хай до цього ще далеко, але ми маємо починати правильно”. <...> Так чи так, а ми... передчували: цієї миті народжується щось таке значне й непроминуше, що здатне стати початком новітнього руху за визволення України» [16: 557]. У заявах, петиціях, зверненнях та у програмних документах групи українські гельсінці (як вони себе називали) повідомляли всьому світові про порушення прав людини в СРСР, колоніальне становище України. У «Меморандумі» УГГ, як розповідає автор його тексту М. Руденко, «йшлося про національне закабалення України як за царизму, так і в радянські часи» [16: 568]. Зокрема, зазначено, що в СРСР патріотизм може бути лише «загальносоюзний», що означає «російський», мова — «загальнорадянська» («це, звичайно, не новий вид есперанто, а та ж сама російська»), Вітчизна — це не Україна, а СРСР. «У сотнях віршів і пісень уславлюється Росія, до чого ми, звичайно, ставимось з повагою, як і до російської культури загалом. Але якщо в

тих самих виразах ти спробуєш висловити свою любов до України — тебе очікують мордовські табори або спеціальна психіатрична лікарня» [11: 694].

Працюючи зі словом, митець не міг не звернути увагу на такий наслідок дії тоталітарної системи для функціонування мови, як зміна значень слів на догоду комуністичній ідеології. Це, наприклад, слова *свобода* і *демократія* — «надто загальні слова, вони піддаються викривленню до невпізнання, навіть цілковитої протилежності» [16: 389]. Оцінке тлумачення слів у словниках відображало панівні в суспільстві ідеологічні догми і слугувало впливові на громадську думку. Більше того, відповідно проінтерпретоване слово могло приректи людину, а то й цілий клас або націю на репресивні заходи. М. Руденко пише: «Ось переді мною “Словник іншомовних слів”, виданий 1955 року: “Євгеніка — реакційна буржуазна лженаука “про поліпшення людської природи”. В основі євгеніки лежить антинаукова теорія вейсманізму в її застосуванні до людини» [16: 96]. Привнесений у слово зміст повністю спотворював його значення та становив загрозу для людей, які мали стосунок до цієї діяльності. Письменник, ознайомившись із значенням слова, наведеним у словнику, зазначає: «Колись цих слів було досить, щоб учений загинув у чекістських катівнях» [16: 96].

Автор наголошує, що змінюється значення різних слів, зокрема назв кольорів — «Сьогодні приставка “біло” нічого не каже. А якщо й каже, то цілком протилежне тому, що в нього намагалися вкласти більшовицькі пропагандисти: біле — отже, чисте, мов січневий сніг... А тоді “біле” витлумачували нам як чуже, зловороже, бо ми — червоні» [16: 148]. Але особливо це стосувалося слів на позначення ворогів радянської влади: «Слово “бандерівець” тоді звучало так само, як “фашист”» [16: 240]; «Політичний зміст, що його вкладали в слово “космополітизм”, був досить невиразний. <...> А те розуміння космополітизму, що прийшло з партійних верхів, стосувалося лише однієї нації — євреїв. То був час, коли партапаратники в кожній організації знаходили свого космополіта, навіть якщо ховався під українським чи російським прізвиськом» [16: 257]. Слова ж, які виражали ідеали режиму, були наповнені високим позитивним змістом: «Ми виховувалися так, що слово “комунізм” означало для нас здійснення найяскравіших мрій людських» [16: 320].

Порушує письменник проблему залежності тлумачення значень слів від політичної ідеології також у романі «Орлова балка». Головний герой твору художник Володимир розмірковує про *святість*, її духовну природу — що ж насправді означає це слово? «За життя Володимира це слово було грубо, свавільно бюрократизоване. Святість дозволялося шукати лише в державно-політичних категоріях. Навіть Сонце — джерело всього живого на земній кулі — не заслуговувало святого ставлення до себе... І горе тобі, якщо ти в душі своїй здатний освятити Всесвіт... Хто ж винен у спотвореності наших уявлень?» [17: 63] — риторичним питанням завершує автор роздуми свого героя.

Із неабиякою силою тема спотворення мови та зміщення значень слів у тоталітарну епоху звучить і в поемі М. Руденка «Хрест»: «А люди —

діти, / Нерозумні діти, / Які шанують слово не за зміст, / А за його звучання ефемерне. / Це слово мертво спритний Сатана / В народі викраде і так поверне, / Що в ньому істини ніхто не визна...» [20: 2].

Мова завжди залишається об'єктом уваги, роздумів і діяльності М. Руденка. Він щиро радіє, коли, потрапивши до Львова у 1976 р., чує українську мову: «...навіть таксиста на привокзальній площі розмовляли українською мовою. У мене відлягло від серця: таки ж справді ще не вмерла Україна. Ось коли перший рядок нашого національного гімну набрав найвищого драматизму. І в тому, що Україна не вмерла, велика заслуга галичан: вони були донорами української живучості» [16: 560]; його зворушує лист від генерала Петра Григоренка, написаний українською мовою: «Поверхова людина висміяла б Петра Григоровича за його українську мову: в листі було чимало помилок, незграбностей, калькувань з російської тощо. Я ж до цього листа поставився побожно: в 14 років Григоренко покинув село на Дніпропетровщині — й ось у свої 70, завершуючи незвичайне життя, що проминуло далеко поза Україною, здебільшого у військових казармах, він пробує знову заговорити мовою свого дитинства» [16: 534]; він вчиться в розмові з побратимами вживати звертання «пане», адже «комуністична форма звертання вже дратувала. Отож треба було привчатися до того, що народ наш виніс із далеких віків» [16: 575]; перебуваючи у Кучинському таборі для політв'язнів, навчає свого товариша Генріха Алтуняна української мови: «Десь на третьому місяці ПКТ він написав дружині листа по-українському і майже без помилок. А пізніше виступав у Верховній Раді України (його обрали депутатом) як справжній українець, хоч був типовим вірменином» [16: 658].

Національна проблематика є однією з провідних у художній творчості М. Руденка, зокрема, мовному питанню значну увагу приділено в романі «Орлова балка» (1972 р., вийшов друком 1982 р. у Торонто та Балтиморі). В обвинувальному висновку цей роман поруч із багатьма іншими творами письменника фігурував як «ідейно хибний» та «ідейно ворожий».

Події в творі відбуваються в середині 1960 рр. на Донбасі, в шахтарському краї, який на той час унаслідок асиміляційної мовної політики був майже повністю денационалізований. У діалогах роману герої говорять про становище української мови, що особливо погіршилося після введення в дію закону про «вільний» вибір мови навчання. Художник Володимир переїжджає сюди з Одеси, і вже в перший вечір у нього відбувається така розмова з Ксенією, колишньою киянкою: «“У вас дуже гарна українська мова. Для Донбасу це, мабуть, незвично”. — “А ви давно знаєте Донбас?” — в’їдливо посміхнулася Ксеня. “Так про нього кажуть”. — “Не слухайте того, що кажуть. Самі придивляйтеся. Українська мова панує на вулицях з п’яти до вісьми ранку — доки роботяги на зміну поспішають. А як тільки службова тили-тилігенція рушила... Це Григір нашого брата отак передражняє. Ви українську школу кінчили?” — “Так, українську. Тоді ще були”. — “А зараз?” — “Може, зо дві на всю Одесу”. — “Вам це не болить?”» [17: 42].

Кілька разів у романі наголошено, що а) русифікація провадиться за рахунок «збюрократизованого міщанства», партійних чиновників, різних пристосуванців, для яких поняття «українська мова» й «українська нація» вже були знівельовані; б) що українською поки що спілкується більшість робітників, а інтелігенти — лише російською: «У цьому було щось нісенітне, принизливе» [17: 238]. Принизливе для всіх українців, чію мову витісняють не лише з різних сфер ужитку, але й з душі народу, формуючи її статус меншовартості. На співзвучний мотив натрапляємо у поетичному триптиху М. Руденка «Мати», де зображено дітей, які, йдучи з дому, досягаючи якихось життєвих вершин у світі, де панує чужа мова, забувають свою рідну, вона стає їм непотрібною: «За ворота виходять дебели сини, — / І сліди замітає за ними пороша. / Материнської мови забудуть вони: / Вже та мова для них — нехороша...» [15].

Інший персонаж роману «Орлова балка» сталевар Сашко переповідає Володимирові спогад про своє болісне відкриття в роки війни: після приходу союзних військ він переконався — ніхто в світі українців не вважає нацією. Ні американці, ні англійці, ні французи. Весь Радянський Союз для них Росія, усі солдати — росіяни. Сашко тоді вперше замислився над тим, як же сталося, що світ не помічає нас як окрему націю, не відрізняє українців від росіян. «Нехай навіть російський народ — старший брат, проти цього Сашко не заперечував. Але ж у молодшого є своя хата, своя земля. Та світ цього чомусь не бачив — ні землі, ні хати. Ніби все це належало старшому братові, а молодший ще не став хазяїном. А він же й не молодший — ось у чому справа! Може, ровесник, коли не старший — але ж ніяк не молодший...» [17: 239]. Після німецького полону Сашко потрапляє до радянського табору, де розповідає іншим ув'язненим про те, що українці — це окремий народ, який має свою мову, власну історію та землю. «Ми з росіянами — союзники... У нас є право вийти з Союзу. Так у Конституції сказано», — говорив щиро переконаний у своїй правоті чоловік. Після таких розмов Сашкові присудили десять років таборів, а ще до суду слідчий йому пояснив, яка істина є «правильнішою»: «Значить, союзники? Ха-ха-ха! А ти помітив, якою мовою американські негри розмовляють? Отож, союзничку, доведеться тобі пройти курс російської. Вища освіта — двадцять п'ять, середня — десять» [17: 240].

Та все-таки словами своїх героїв автор висловлює оптимістичні думки щодо майбутнього української мови: «Наша мова не помре, братухо! <...> Як же слово людське не зберегти? Хіба мова народу важить менше, ніж якийсь вид метеликів?.. А нас, братухо, сама земля захистить» [17: 240]. Порятунком нації — в нашій землі та в мові: «Існує дух нації. Дух землі, яка нас вигодувала. Його ліквідувати не можна» [17: 42].

Микола Руденко вірив, що Україна стане незалежною, й одним із першочергових завдань на цьому шляху він вважав боротьбу за українську мову. У своєму виступі в Українському освітньо-культурному центрі у Філадельфії перед українською громадою в 1988 р. він говорить: «Я гадаю, що боротьба української інтелігенції за врятування української мови стала сьогодні вельми поважним фактором. Скажімо, якщо й немає сьо-

годні голосних демонстрацій на Україні, то все-таки преса, все письменство сьогодні дружно повстало проти русифікації. Але я не думаю, що тут буде легкий шлях, боротьба попереду велика, складна і довгорічна» [25].

Отже, мовне питання посідає одне з центральних місць у роздумах письменника-філософа та правозахисника Миколи Руденка. Його мемуарна й художня творчість позначені глибокою тривогою про майбутнє української нації та українського слова. Мислитель і митець порушує питання безправності української мови в Радянському Союзі, мовної і духовної асиміляції українського народу, уніфікації словникового складу національної мови за російським зразком, зміни значень слів під впливом панівної ідеології. Письменник оцінює масштаби русифікації, яка охопила всі сфери життя суспільства, аналізує історичні передумови і причини такого становища. Причини М. Руденко вбачає в колоніальній залежності України та цілеспрямованому геноциді українського народу. Письменник засуджує імперську мовну і національну політику СРСР та викриває найпотворніші злочини цієї системи, вчинені проти українськості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О.Г. Рух за поширення української мови в УРСР в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки НаУКМА*. Т. 65. Історичні науки. Київ, 2007. С. 40 — 49.
2. Батенко Т.І. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня. Львів, 1997.
3. Батенко Т.І. «Я повстаю, отже, я існую...»: політичний портрет Івана Геля: нариси з історії українського руху опору кінця 1950 — початку 1990 років. Львів, 1999.
4. Брежнев Л.І. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ, 1972.
5. Бровко О. Націєтворча проблематика творчого доробку Миколи Руденка. *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka*. Red. W. Mokry. Kraków, 2015. S. 279 — 295.
6. Григоренко П. Микола Руденко — поет, філософ, борець: передмова. *Руденко М. Прозріння: Поезії. Поєми*. Балтимор — Торонто, 1978. С. 7 — 32.
7. Дзюба І.М. Донецька рана України: історико-культурологічні есеї. Київ, 2015.
8. Исаев М.И. Социо-лингвистические проблемы языков народов СССР (вопросы языковой политики и языкового строительства): учеб. пособие. Москва, 1982.
9. Логвиненко Ю. Предтеча дня сьогоднішнього: національний і державницький масштаби творчості Миколи Руденка. *Мандрівець*. 2014. № 5. С. 59 — 62.
10. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ, 2004.
11. Меморандум № 2. Про участь України у Белградських нарадах 1977. *Руденко М. «Найбільше диво — життя»: спогади*. Київ, 2013. С. 692 — 695.
12. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. документів і матеріалів. М.І. Панчук (упор.) та ін. Київ, 1994.
13. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI — XVIII ст.: короткий історичний нарис і уривки з джерел. Донецьк, 2003.
14. Постанова Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932 — 1933 роках. *Український інститут національної пам'яті*. 2010. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoju-za-faktom> (дата звернення: 22.07.2019).
15. Руденко М. Вибране. Вірші та поеми (1936 — 2002). Київ, 2004.
16. Руденко М. «Найбільше диво — життя»: спогади. Київ, 2013.
17. Руденко М. Орлова балка. Балтимор — Торонто, 1982.
18. Руденко М. Промова на відкритому Пленумі правління Спілки письменників України. *Руденко М. «Найбільше диво — життя»: спогади*. Київ, 2013. С. 355 — 360.

19. Руденко М. Філософія душі Всесвіту. Ч. 1. 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X8UWjuQTg9I> (дата звернення: 03.05.2019).
20. Руденко М. Хрест. *Свобода. Український щоденник*. 1977. 9 квіт. (№ 81). С. 1 — 2.
21. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 — початок 1990 років. Київ, 1998.
22. Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР. И.К. Белолуд (ред.) и др. Киев, 1976.
23. Сверстюк Є. Зачарований життям. *Руденко М. «Найбільше диво — життя»: спогади*. Київ, 2013. С. 7 — 18.
24. Слабошпицький М. До рідного порога: Шляхи до істини М. Руденка. *Донбасс*. 1993. № 1 — 2. С. 99 — 104.
25. Український письменник Микола Руденко, 1988. 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L5mEshmdEcs> (дата звернення: 17.06.2019).
26. Хрущов М.С. Про програму Комуністичної партії Радянського Союзу (Доповідь на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 18 жовтня 1961 р.). Київ, 1961.
27. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950 — 60-х рр. Чикаго, 1974.
28. Шевельов Ю. Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов у ССРСР. *Шевельов Ю. Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов у ССРСР. Марченко В. Київський діалог*. Київ, 2013.
29. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951.

REFERENCES

1. Bazhan, O.G. (2007). Movement for dissemination of Ukrainian language in the USSR during “Khrushchev thaw”. *Scientific Notes of NaUKMA*. Vol. 65. Sciences of History. P. 40 — 49. Kyiv (in Ukr.).
2. Batenko, T.I. (1997). Opposition personality: Second half of the twentieth century. Political portrait of Bohdan Horyn. Lviv (in Ukr.).
3. Batenko, T.I. (1999). “I rebel, therefore I exist ...”: Political portrait of Ivan Gel: Essays on the history of the Ukrainian resistance movement of the late 1950s — early 1990s. Lviv (in Ukr.).
4. Brezhnev, L.I. (1972). On the fiftieth anniversary of the Union of Soviet Socialist Republics. Kyiv (in Ukr.).
5. Brovko, O. (2015). Nation-building issues in the original works of Mykola Rudenko. *Mokry, W. (Ed). Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka*. P. 279 — 295. Kraków (in Ukr.).
6. Grygorenko, P. (1978). Mykola Rudenko — a poet, philosopher, fighter: Preface. *Rudenko, M. Insights: Poetry. Poems*. P. 7 — 32. Baltimore — Toronto (in Ukr.).
7. Dziuba, I.M. (2015). Donetsk wound of Ukraine: Historical and cultural essays. Kyiv (in Ukr.).
8. Isaev, M.I. (1982). Social-linguistic problems of the languages of the USSR peoples (issues of language policy and language building): textbook. Moscow (in Rus.).
9. Logvynenko, Yu. (2014). Forerunner of today: National and state caliber of Mykola Rudenko's work. *Traveler*, 5, 59 — 62 (in Ukr.).
10. Masenko, L. (2004). Language and society. Postcolonial dimension. Kyiv (in Ukr.).
11. Memorandum No. 2. On the participation of Ukraine in the Belgrade Meetings of 1977. (2013). *Rudenko, M. “The greatest miracle is life”: Memoirs*. P. 692 — 695. Kyiv (in Ukr.).
12. Panchuk, M.I. (Compil.) et al. (1994). National relations in Ukraine in the XX century: Collection of documents and materials. Kyiv (in Ukr.).
13. Pirko, V.O. (2003). Settlement of Donetsk region in the 16 — 18 centuries.: Brief historical essay and excerpts from the sources. Donetsk (in Ukr.).
14. Resolution of the Court of Appeal of the City of Kyiv on a criminal case concerning the fact of the genocide in Ukraine in 1932 — 1933. (2010). Ukrainian Institute of National Remembrance. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom> (Accessed 22.07.2019) (in Ukr.).
15. Rudenko, M. (2004). Selected works. Verses and Poems (1936 — 2002). Kyiv (in Ukr.).
16. Rudenko, M. (2013). “The greatest miracle is life”: Memoirs. Kyiv (in Ukr.).
17. Rudenko, M. (1982). Eagle's ravine. Baltimore — Toronto (in Ukr.).
18. Rudenko, M. (2013). Speech at the open Plenum of the Board of the Writers' Union of Ukraine. *Rudenko, M. “The greatest miracle is life”: Memoirs*. P. 355 — 360. Kyiv (in Ukr.).

19. Rudenko, M. (2016). Philosophy of the Universe's soul. Part 1. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X8UWjuQTg9I> (Accessed 03.05.2019) (in Ukr.).
20. Rudenko, M. (1977). The Cross. *Freedom. Ukrainian diary*. April 9 (81). P. 1 — 2 (in Ukr.).
21. Rusnachenko, A.M. (1998). National liberation movement in Ukraine: mid-1950s — early 1990s. Kyiv (in Ukr.).
22. Beloded, I.K. (Ed.) et al. (1976). Russian is the language of international communication and unification of the peoples of USSR. Kyiv (in Rus.).
23. Sverstiuk, Ye. (2013). Fascinated by life. *Rudenko, M. "The greatest miracle is life": Memoirs*. P. 7 — 18. Kyiv (in Ukr.).
24. Slaboshpitsky, M. (1993). Going home: The way to the M. Rudenko's truth. *Donbass*, 1 — 2, 99 — 104 (in Ukr.).
25. Ukrainian writer Mykola Rudenko, 1988. (2019). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L5mEshmdEcs> (Accessed 17.06.2019) (in Ukr.).
26. Khrushchev, M.S. (1961). On the program of the Communist Party of the Soviet Union (presentation at the XXII Congress of the Communist Party of the Soviet Union on October 18, 1961). Kyiv (in Ukr.).
27. Chaplenko, V. (1974). Language policy of Bolsheviks in Ukraine in 1950 — 60s. Chicago (in Ukr.).
28. Shevelyov, Yu. (2013). Principles and stages of Bolsheviks policy concerning Slavic languages in USSR. *Shevelyov, Yu. Principles and stages of Bolsheviks policy concerning Slavic languages in USSR. Marchenko, V. Kyiv Dialogue*. P. 3 — 38. Kyiv (in Ukr.).
29. Sherekh, Yu. (1951). Essay on contemporary Ukrainian literary language. Munich (in Ukr.).

Статтю отримано 03.09.2010

I. Ye. Renchka

National university of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv

LANGUAGE ISSUE IN M. RUDENKO'S MEMOIRS AND ART

In the 1960s and 1980s, Russification processes in Ukraine intensified, which activated the resistance movement of the Ukrainian creative and scientific intelligentsia against the Russification tendencies and for the protection of the mother language. One of the participants and leaders of the Ukrainian human rights protection movement was the writer Mykola Rudenko.

The aim of this paper is to highlight the civic and ideological views of the writer, philosopher and human rights activist Mykola Rudenko, regarding the problems of the Ukrainian language in the context of the language situation in Ukraine in the 1930s — 1980s. The study is based on the materials of the memoirs "The Greatest Wonder is Life", the novel "The Eagle's Ravine" and some of the artist's poetry.

The paper uses the method of analytical and synthetic processing of sources, the descriptive method and the method of contextual analysis. This has enabled to systematize, analyze and interpret the selected materials and summarize the results of the study.

It has been found out that the writer pays great attention in his works to disclosing the processes of Russification and denationalization in Ukraine, which took place from the 1930s to the late 1980s. In particular, in the book of memoirs, he examines the essence and consequences of the education reform of 1958, which led to the elimination of the Ukrainian language from the education process. He considers also the Soviet language and national policies of the L. Brezhnev era, which was the period of particularly intense Russification of all spheres of life, including official communication, education, science, public media, and culture. In his novel "Eagle's Ravine", the writer depicts the situation with Ukrainian language in the Donbass region in the mid-1960's. It is revealed that M. Rudenko also focuses in his works on the problems of unification of the vocabulary of the Ukrainian language according to the Russian model and changes in the semantics of words under the influence of dominant ideology.

The study demonstrates that the writer also analyzes the reasons for the difficult situation with the Ukrainian language and sees them in the political system itself, the colonial dependence of Ukraine and the purposeful genocide of the Ukrainian people. In his work and human rights activities, he criticizes the theory and implementations of the Communist Party, and opposes the language and national policies of the USSR.

Keywords: *Ukrainian language, Russification, language policy of the USSR, language situation, language issue, human rights movement, Mykola Rudenko, Ukrainian Helsinki Group.*